

- в. – М., 1971.
12. Отчет Лохвицкого общества сельских хозяев с 20 ноября 1901 г. по 1 февраля 1903 г. – Лохвица, 1903.
 13. Хуторянин. – 1902. – № 50.
 14. Якименко М.А. Економічне становище українського козацтва напередодні краху російської імперії // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2001. – Вип. III.
 15. Статистический справочник по Полтавской губернии за 1918–1919 гг. – Полтава, 1919.
 16. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973.
 17. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. – К., 1970.
 18. Петлин Н.С. Опыт описания Черниговской области в статистическом и экономическом отношениях в связи с деятельностью в них Госбанка и частных кредитовых учреждений. – С.Пб., 1892. – Ч. II.
 19. Кривченко Г.А. Производство масляничных семян и маслобойная промышленность на Украине. – К., 1919.

Я.В. Бойко

МИГРАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ РИНКУ ПРАЦІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1861–1917 рр.)

Перехід країн до ринкових відносин завжди тісно пов'язаний з формуванням ринку праці, який покликаний забезпечувати розвиток продуктивних сил суспільства. На теренах колишньої Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. найбільш показовим був процес формування значного за обсягом ринку праці у Південній Україні, що складала майже третину території підросійської України. Активний процес формування ринку праці після реформи 1861 р. відбувався завдяки гострому попиту на робочі руки у великих приватновласницьких господарствах півдня України, орієнтованих на виробництво товарного зерна для забезпечення зростаючих потреб внутрішнього і зовнішнього ринків, а також у зв'язку з розвитком промисловості на території краю [1, 144–148].

Проблема формування ринку праці на цій території, що відіграв у свій час виключно важливу роль у соціально-економічному розвитку краю, майже не привертала уваги радянських та пострадянських дослідників, за винятком окремих робіт, автори яких вивчали її лише побіжно [2; 3; 4; 5; 6;]. Не розглядалась ця проблема у такому аспекті і в дореволюційний період. Певне висвітлення отримала тільки одна із її складових – сезонна міграція, яка, як правило, не пов'язувалась дослідниками з іншими сторонами міграційного процесу, що формували ринок праці на території краю [7; 8; 9; 10; 11; 12; 13]. У зв'язку з недостатнім вивченням указаної проблеми та її значущістю у розвитку ринкової економіки, автор статті ставить за мету висвітлити основні джерела формування ринку робочої сили на півдні України, визначити їх розмах та вплив на соціально-економічний розвиток краю. Об'єкт вивчення – ринок праці на півдні України у 1861 – 1917 рр., предмет – міграційні джерела його формування.

Слід зазначити, що з кожним роком указана наукова проблема набуває у сучасному українському суспільстві, все більшої актуальності у зв'язку з пошуком сьогоденішньої елітою зважених політичних і економічних рішень для забезпечення ефективного устрою і розвитку сільського господарства та промисловості сучасної України.

У умовах малонаселеності Південної України у другій половині XIX – на початку XX ст. формування ринку робочої сили на території краю відбувалося в основному за рахунок переселенців та сезонних мігрантів, що приходили з губерній Центрального чорноземного району, Білорусі, Лівобережжя та Правобережжя України [14, 381; 1, 130]. Переселення та відхід на заробітки відбувались в умовах довготривалої урядової заборони на вільну міграцію, яка була знята тільки на початку XX ст. [15, 10].

Переселенський потік, що прямував на південь України, складався із самовільних переселенців, які відіграли вирішальну роль у заселенні краю та легальних мігрантів, що переселялись з дозволу властей. Сезонні мігранти, у свою чергу, поділялись на тих, хто ходив на заробітки по паспортах, а таких була більшість, та на таких, що йшли у відхід без будь-яких документів.

У результаті опрацювання значної кількості архівних та опублікованих джерел, автор прийшов до висновку, що Південна Україна протягом 60–90-х років XIX ст. прийняла майже 950 тис. переселенців, з яких у Катеринославській губернії поселилося 320 тис. чол., у Таврійській – 238 тис. і в Херсонській – 391 тис. чол. [16, 130]. Приблизно третина з них поселилася в містах та на приміських землях, решта – у сільській місцевості. Загальна кількість легальних переселенців, що проживали в середині 1890-х років у повітах краю, сягала 200 тис. чол. Більша частина мігрантів, що оселилась у сільській місцевості протягом чотирьох пореформених десятиліть, складалась із самовільних переселенців, чисельність яких перевищувала 420 тис. чол. [17, 130; 18, 130–131].

У 1897–1917 рр. на південь України переселилося 1,2 млн переселенців. Зокрема, у Катеринославській губернії оселилося 826 тис. чол., у Таврійській – 236 тис. і в Херсонській – 165 тис. чол. [19, 1–4]. Цей період характеризувався зменшенням чисельності мігрантів, що селились у сільській місцевості, і, навпаки, зростанням кількості тих, що оселялись у містах та на прилеглий до них території. Ці зміни були пов'язані з бурхливим розвитком промисловості, різноманітних промислів, торгівлі, будівництвом залізниць та зростаючим попитом на робочі руки. Найбільшою мірою ці процеси позначились на розвитку Катеринославської губернії.

За період з 1861 по 1917 рік Південна Україна прийняла більше 2 млн переселенців. Більша частина мігрантів заселяла територію краю самовільно, без дозволу властей.

У умовах малонаселеності Південної України та урядового стримування селянських переселень, потреби великих товарних господарств краю у робочих руках задовольнялись, крім переселенського потоку, ще за рахунок сезонних мігрантів, що приходили на заробітки із губерній основних районів виходу та дозволяли оперативно вирішувати нагальні господарські проблеми, пов'язані з вчасним обробітком землі та збором врожаю.

За даними міністерства сільського господарства Росії, надлишок робочих рук, із розрахунку потреби в них для обробітку посівних і придатних земель, складав у 80-х роках XIX ст. у Центральному чорноземному районі 1,2 млн чол., на Лівобережжі України – 850 тис., на Правобережжі – 1,3 млн чол. Усього ж у трьох

основних районах виходу надлишок робочих рук коливався від 2,8 млн до 3,4 млн чол. [20, 94].

На відміну від цих районів у сільському господарстві малонаселеного півдня України відчувався гострий дефіцит робочої сили. За даними міністерства, кількість робочих рук, необхідних для обробітку приватновласницьких земель, що знаходилися під посівами, складала: у Катеринославській губернії 138 тис. чол., у Херсонській 358 тис., у Таврійській губернії 241 тис. чол., усього 737 тис. чол. Для обробітку придатних земель, задіяних у сільськогосподарському виробництві, було потрібно ще більше робочих рук. Так, наприклад, у Катеринославській губернії, за розрахунковими даними того ж міністерства, не вистачало 386 тис. чол., у Херсонській – 447 тис., у Таврійській губернії – 515 тис. чол., усього – 1348 тис. чол. [20, 95].

У 60-х роках XIX ст. на південь України приходили щорічно десятки тисяч заробітчан. У 1870-х роках їхня кількість, за різними даними, перевищувала щорічно 200 тис. чол., у 1880-х роках – в середньому 400-500 тис., а в 1890-х роках – 700 тис. чол. [21, 5-7; 20, 95; 11, 116]. На початку XX ст., за даними губернаторських звітів та соціально-економічних додатків до них, чисельність сезонних мігрантів коливалась щорічно від 700 тис. до 1 млн чол. Основними факторами, що впливали на розміри притоку сезонних мігрантів на південь України протягом другої половини XIX – початку XX ст., були: попит на ринках зерна, розміри посівних площ, урожайність зернових, впровадження у сільськогосподарське виробництво машин та застосування нових агротехнічних прийомів обробітку землі і т. ін.

У 60-70-х роках XIX ст. у складі заробітчан домінували дорослі чоловіки. Починаючи з 1880-х років, у зв'язку з широким впровадженням у сільськогосподарське виробництво машин, питома вага праці жінок та підлітків, які працювали за північ, збільшилася на кінець 1890-х років до 25 % [8, 34]. Застосування дешевої робочої сили вело до зниження собівартості сільськогосподарської продукції та отримання великими землевласниками, при певних обставинах, значних прибутків, підвищувало конкурентоспроможність товарних господарств.

Протягом 60-80-х років XIX ст. приблизно 90 % сезонних мігрантів приходили на південь України для виконання сільськогосподарських робіт, 10 % заробітчан займалися роботами, не пов'язаними з сільськогосподарським виробництвом. Починаючи з 1890-х років це співвідношення почало суттєво змінюватись у бік збільшення чисельності заробітчан, що працювали за межами сільськогосподарського виробництва [21, 5-7]. На початку XX ст. ця тенденція посилювалась у зв'язку з бурхливим розвитком промисловості та супутньої інфраструктури, що потребувала значної кількості робочих рук.

Залежно від ситуації, що складалася на ринку праці, частина заробітчан нерідко переходила від землеробських робіт до не землеробських і навпаки. Слід зазначити також, що значна частка мігрантів поєднувала роботу у промисловості з тимчасовими заробітками у сільськогосподарському виробництві.

Підводячи підсумки, зазначимо, що основними джерелами формування ринку праці на півдні України були селянські переселення та сезонна міграція. Переселенці поділялись за потоками, в умовах

урядової заборони на вільну міграцію, на легальних та самовільних переселенців. Останні відіграли вирішальну роль у заселенні та соціально-економічному розвитку південноукраїнських губерній. Серед сезонних мігрантів, що також поділялись на легальних та самовольців, домінували легальні мігранти.

Міграція відіграла провідну роль у розбудові ринку праці на півдні України, прискорила формування ринкових відносин та розвиток продуктивних сил на території краю. Мігранти забезпечили Південній Україні провідні позиції у товарному виробництві зерна, справили значний вплив на прискорення розвитку промисловості та інфраструктури краю.

1. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. (Историко-экономическое исследование). – Черкассы, 1993.
2. Теліцький В.П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). – Київ, 1959.
3. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х роках XIX ст. – К., 1968.
4. Телічук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973.
5. Ковальченко І.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок. XVIII – начало XX века. – М., 1974.
6. Бойко Я.В. Крестьянские миграции и их роль в формировании аграрного рынка рабочей силы в Северном Причерноморье (вторая половина XIX в.) // Аграрный рынок в его историческом развитии. XXIII сессия Всероссийского симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Тезисы докладов и сообщений. (Свердловск, 24-27 сентября 1991 г.) – М., 1991.
7. Шаховской Н. Сельско-хозяйственные промыслы. – М., 1896.
8. Тезяков Н.И. Рынки найма сельскохозяйственных рабочих на юге России. – С.Пб., 1902.
9. Сельскохозяйственный промысел в России. – С.Пб., 1914.
10. Постников В.Е. Южно-русское крестьянское хозяйство. – М., 1891.
11. Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. – К., 1965.
12. Рындоунский П.Г. Крестьянский отход и численность сельского населения в 80-х годах XIX в. // Проблемы генезиса капитализма. – М., 1970.
13. Десятников І.В. Чисельність найманих робітників у сільському господарстві Наддніпрянської України на зламі XIX–XX ст. // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2003. – Вип. 50.
14. Бойко Я.В. Роль селянських переселень у формуванні капіталістичних відносин у сільському господарстві Південної України (60-80-ті роки XIX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 25. – К.: Наук. думка, 1991.
15. Бойко Я.В. Переселенческая политика царского правительства в период активного заселения Северного Причерноморья (вторая половина XIX в.) // XXIV сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы „Формы сельскохозяйственного производства и государственное регулирование“. (Москва, 27-30 сентября 1994 г.): Тезисы докладов и сообщений. – М., 1994.
16. Бойко Я.В. Заселення Південної України (60–90-ті роки XIX ст.) // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА „Тандем-У“, 1996. – Випуск 1.
17. Бойко Я.В. Самовільні переселення селянства на південь України (друга половина XIX – початок XX століття) // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА „Тандем-У“, 1996. – Випуск 2.
18. Бойко Я.В. Аграрне заселення Південної України (друга

- половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2004. – Вип. 61.
19. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі (далі – РДА). – Ф. 433. – Оп. 1. – Спр. 58.
20. Бойко Я.В. Земледельческий отход крестьянства на юг Украины (вторая пол. XIX - начало XX в.) // Питання аграрної історії України та Росії. – Дніпропетровськ: ДДУ, 2002.
21. РДА. – Ф. 1290. – Оп. 6. – Спр. 414.

І.І. Еткіна

СЕЛЯНСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ НАПЕРЕДОДНІ ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 р.

Дослідження становища в аграрному секторі напередодні революційних подій дає змогу проаналізувати як наслідки реформ царського уряду, так і доцільність різновекторних економічних моделей аграрних відносин, запропонованих політичними режимами в період Української революції 1917 – 1921 рр. Розгляд регіональних особливостей соціально-економічних та демографічних процесів на селі на початку XX ст. сприяє адекватному відображенню історичної дійсності, допомагає уникнути спрощення при визначенні необхідних напрямків реформування сільського господарства.

Проблеми дореволюційного села в Україні досліджували вчені-аграрники М.А. Рубач [1] та В.В. Калініченко [2], звернувши увагу на такі аспекти, як майнова диференціація селянства та форми селянського землекористування. Вагомим внеском у дослідження проблеми став перший том двотомної монографії під редакцією М.І. Супруненка, М.А. Рубача, С.М. Королівського [3]. Окремі аспекти поставленої проблеми у регіональному розрізі вивчалися як дореволюційними істориками та економістами, зокрема А.Н. Дядиченком [4], Д.М. Кондаковим [5], так і радянськими істориками А.М. Іриніним [6], Г. Баром [7], В.К. Щербаковим [8], П.Д. Кудлаєм [9], А.І. Левенком, В.У. Черноусом [10] та ін. Однак такі аспекти, як розмір, структура та форми селянського землекористування на Чернігівщині розглядалися вкрай суперечливо, а отже, потребують детального дослідження та переосмислення.

Мета статті – визначити особливості економічного становища селянства напередодні Лютневої революції на території Північного Лівобережжя, яка ідентифікується з тодішньою Чернігівською губернією. Для дослідження залучені матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО). Зокрема, вперше використовуються рукописні матеріали „Землеволодіння” та „Селянське господарство” економіста, члена партії боротьбистів Г. Клунного [11, 3-4], які проливають світло на питання співвідношення общинної та подвірної-ділянкової форм селянського землекористування на Чернігівщині.

Особливу цінність становлять результати сільськогосподарського перепису 1917 р. в Чернігівській губернії, що вперше вводяться автором до наукового обігу. Ці матеріали не використовувались дослідниками з різних причин. Нам вдалося знайти

оригінал цього документа в Державному архіві Чернігівської області (ДАЧО) [12, 35-36]. Перепис проводився статистичним відділом губернської земської управи і мав на меті зібрати матеріали для підготовки земельної реформи. Не зважаючи на певні вади перепису (термін його проведення – 2 місяці – виявився занадто обмеженим, під впливом аграрних заворушень селяни ставились до перепису з недовірою, іноді відмовлялись свідчити цілими селами та волостями, багато поміщиків з початком революції повтікали), він давав максимальні обсяги облікованих земель сільськогосподарського призначення, порівняно з обліками 1913–1915 та 1916 років, особливо в розрізі категорій власників та структури землеволодіння. В цьому відношенні підсумки перепису 1917 року більш репрезентативне джерело. Якщо, наприклад, за переписом 1916 р. пересічно на одне селянське господарство припадало 3,5 дес. землі [13, 35], то авторські підрахунки даних перепису 1917 р. дають вже показник в 6,7 дес. землі [розраховано за: 12, 36]. Окрім архівних даних, в статті використано періодичні видання революційної доби.

Напередодні революції територія Чернігівської губернії площею 52 398 км кв (10,2 % території України) поділялась на 15 повітів (187 волостей) [14, 11-13]. На 1 січня 1914 р. населення губернії становило 3131,5 тис. осіб [14, 18-20], з них 85 % населення – сільські жителі. Отже, Чернігівщина була типовою аграрною губернією з низьким рівнем урбанізації.

За переписом 1917 року загальний розмір земельного фонду губернії становив 3 509 628 дес. Селянське землеволодіння займало 75,7 % земельного фонду губернії, 19 % земель належало поміщикам. Дрібним приватним власникам належало 1,8 % земель (очевидно, цифра занижена через недоліки перепису). У державній власності перебувало 2,7 %, у власності церков та монастирів – 1,1 %, торгово-промислових товариств та установ – 1,5 % земель [розраховано за: 12, 36].

Структура селянського землеволодіння була строкатою. Зокрема, присадибні ділянки займали 8,1 % селянського землеволодіння, орні землі – 63 %, сіножаті – 19,6 %, а лісові площі – лише 7,2 % [розраховано за: 12, 36]. Таким чином, селянське сільськогосподарське виробництво базувалося на натуральних потребах селянського двора, тому його основою були рілля та сінокоси. В умовах селянського господарства значну питому вагу мали присадибні посіви, оскільки становили інтенсивний тип господарювання.

Еволюція землеволодіння на Чернігівщині зазнала помітних змін протягом останніх 40 років перед революцією 1917 р. Зокрема, питома вага селянського землеволодіння за період з 1877 до 1917 р. зросла у 1,5 разу (з 49,3 % земельного фонду до 75,7 %). Зростання відбулося, в основному, за рахунок приватновласницьких земель, адже поміщицьке землеволодіння за цей період зменшилось удвічі. Ще більше знизилась питома вага державних земель. В 1877 р. казні належало 7,45 %, а в 1917 р. – 2,7 % земель, переважно лісових масивів. Церковне та монастирське землеволодіння в цей період майже не змінилось, охоплюючи близько 1 % всіх земель. Значно зросла власність торгово-промислових підприємств та установ, але в масштабі загального земельного фонду